



HARRI UUSITALO

Reformaatioajan suomenkielisten Isä meidän -rukousten suhteet toisiinsa ja lähdeteksteihin kielellisten erojen valossa

Tutkimuksen tausta

Reformaatioaikaisia suomenkielisiä Isä meidän -rukouksia on tutkittu vertailevasti hyvin niukasti, vaikka niiden eroavaisuudet ovat olleet tiedossa jo pitkään. Heikki Ojansuu (1904) listaa artikkelissaan tiedossaan olevat rukoukset, ja hänen listaansa täydentää Kauko Pirinen (1988, 11) mainitsemalla puuttuvat, mutta varsinaisia rukoustekstejä hän ei ole artikkelissaan julkaissut. Lisäksi mm. Martti Rapola (1988 [1959], 12–13) on sisällyttänyt *Vanhan kirjjasuomen lukemisto* -teokseensa muutamia Agricolan teosten Isä meidän -rukouksia. Yksityiskohtainen tutkimus, joka kattaa kaikki tunnetut rukoukset, on kuitenkin aiemmin jäänyt tekemättä, vaikka tutkittava teksti itsessään on kulttuurihistoriallisesti merkittävä. Artikkelini vastaa osaltaan tähän puutteeseen. Tutkimuksen tarkoituksena on selvittää, mistä rukousten erot johtuvat.

Tutkimusaineistoni¹ rajautuu vanhimpaan suomenkieliseen painettuun kirjallisuuteen eli Mikael Agricolan 1540- ja 1550-luvuilla julkaistuihin teoksiin sekä kolmeen samoihin aikoihin ajoitettuun käsikirjoitukseen, Westhin koodeksiin, Uppsalan koodeksiin ja Kangasalan messukirjaan, joiden suomenkielisten tekstien vanhimpien osien arvelaan olevan osittain peräisin jo 1530-luvulta. Lisäksi aineistossa on saksalaisen Sebastian Münsterin vuonna 1544 julkaisemasta *Cosmographia*-teoksesta löytyvä suomenkielinen Isä meidän -rukous, jonka Münster on kirjannut teokseensa näytteeksi suomen kielestä. Kaikkiaan aineistossa on 14 rukousta, ja huomionarvoista on, että ne ovat keskenään hie-man erilaisia. Rukouksista neljä sisältyy Agricolan Rukouskirjaan, jossa ne muodostuvat otsakkeista. Muut rukoukset ovat yhtenäisinä teksteinä.

1 Saatavissa kokonaisuudessaan verkossa, ks. Uusitalo (2015, liitteet).

Olen kartoittanut rukouksista sellaisia eroavaisuuksia, joita tarkastellessa voisi olettaa löytävänsä rukoukselle vieraskielisen käännöslähteen, sillä varsinkin Agricolan käännoistyön tiedetään olevan hyvin täsmällistä ja kirjaimellista. Hän on työskennellessään käyttänyt useita erikielisiä tekstejä samanaikaisesti (V. Tarkiainen & K. Tarkiainen 1985, 170). Viitataan aineslähteisiin nimillä *Westhin koodeksi*, *Kangasalan messukirja*, *Uppsalan koodeksi*, *Cosmographia*, *Abc-kirja*, *Rukouskirja*, *Uusi testamentti*, *Käsikirja* ja *Messu*. Lisäksi tarkastelen suomenkielisten rukousten keskinäisiä suhteita. Tutkimusmenetelmänä on ollut eri tekstien synoptinen vertailu.

Käytän vertailuaineistona reformaatioajan suomenkielisen kirjallisuuden keskeisimpiä esikuvateoksia, jotka ovat Olaus Petrin ruotsalainen käsikirja (1529), saman tekijän ensimmäiset messukirjapainokset (1531, 1535, 1537, 1541), ensimmäinen ruotsinkielinen Uusi testamentti (1526), ensimmäinen ruotsinkielinen Raamattu (1541), Martin Lutherin saksankielinen Uusi testamentti (1522) ja Raamattu (1534), latinankielinen Raamattu (painos vuodelta 1551) ja Erasmus Rotterdamilaisen julkaisema Uusi testamentti, jossa rinnakkain ovat sekä latinan- että kreikankieliset tekstit (1519). Mainittujen teosten lisäksi vertailuaineistossani on 1300-luvulta peräisin olevaan ruotsalaiseen Själinna thröst -tekstiin sisältyvä Isä meidän -rukous, jota olen verrannut *Cosmographian* rukoukseen.

Rukouksissa on myös muita keskinäisiä eroja kuin tässä artikkelissa käsitellyt, mutta ne eivät ole sellaisia, joiden pohjalta voisi tehdä päätelmiä edes vertailemalla käännöslähteisiin. Sen vuoksi niitä ei käsitellä tässä yhteydessä. Yksityiskohtaisista Isä meidän -rukousten ortografisista, morfologisista, leksikaalisista ja syntaktisista eroista ks. Uusitalo (2015).

Suomen kielen käyttö kirkollisissa yhteyksissä reformaatioajan alussa

Vuonna 1527 laadittiin ns. Västeråsin resessi, jolla katolisen kirkon valta murrettiin lopullisesti (Karonen 2008, 72–76). Tällöin reformaation edellyttämät muutokset alkoivat levitä ruotsalaisissa seurakunnissa. 1530-luvulla uudet opit rantautuivat myös Suomeen, ja tarve suomenkieliselle kirjallisuudelle alkoi kasvaa. Olav D. Schalin (1946, 195) ajoittaa vuoden 1537 rajakohdaksi, jonka jälkeen messutraditio oli selkeästi evankelinen. Reformaation perinteiden leviäminen kaikkialle Suomeen tapahtui kuitenkin hyvin hitaasti. Itä-Suomessa vanhoja perinteitä noudatettiin osittain vielä 1700-luvulla. (Laine 2012, 73.) Artikkelissani tarkastelen kuitenkin aikaa, jolloin reformaation käytännöt alkoivat juurtua Suomeen 1530- ja 1540-luvuilla.

Ainoat säilyneet varmasti keskiaikaiset suomenkieliset tekstit ovat yksittäisiä sanoja ja lauseita, joita on muunkielisen kirjallisuuden yhteydessä. Lähinnä ne ovat erilaisia henkilöiden ja paikkojen nimiä. (Ojansuu 1916, 24–25; Rapola 1955, 115.) Hengellisiä tekstejä kuitenkin tiedetään käännetyn suomeksi jo myöhäiskeskiajalla. Vuonna 1441 pidetyn Söderköpingin provinsiaalisynodin ja vuonna 1492 pidetyn Turun hiippakuntasynodin päätöksissä määrätään, että Isä meidän -rukous, Enkelin tervehdys eli Ave Maria ja ripittäytymiskaava pitää lukea kirkoissa kansan omalla kielellä. (Pirinen 1988, 9–10.) On ilmeistä, että papeilla oli tuolloin kyseiset tekstit kirjoitettuina muistiin, jotta ne luettaisiin

aina samalla tavalla. Aarno Maliniemi (1955, 100) huomauttaa, että näitä käsikirjoituksia ei tiedettävästi ole säilynyt nykypäiviin saakka. Rapola (1965, 26) arvelee, että harjaantuneet kirjoittajat ovat saattaneet kirjoittaa suomea jo kymmeniä vuosia ennen Agricolaa ja ovat näin luoneet varsinaisen kirjakielen mallin, jota Agricolakin on noudattanut.

Varhaisin todiste suomenkielisestä seurakuntatoiminnasta on eräs Tukholman kaupungin asiakirja, jossa mainitaan suomalainen saarnaaja, joka ilmeisesti työskenteli tyhjilleen jääneen dominikaaniluostarin kirkossa. Jumalanpalveluksia alettiin muuttaa kokonaan kansankielisiksi 1530-luvun alusta alkaen, ensin ruotsiksi. Todennäköisesti saman vuosikymmenen loppupuolella on alettu ottaa käyttöön ensimmäisiä suomenkielisiä mes- sutekstejä. (Knuutila 2010, 85–90.) Tarve suomenkielisille jumalanpalvelusteksteille oli ilmeinen jo ennen Agricolan teosten julkaisua, joten seurakunnissa piti turvautua omiin käännöksiin (Häkkinen 2012, 43).

Isä meidän -rukous nykyasussaan

Isä meidän -rukouksen nykysuomenkielinen versio, joka sisältyy luterilaiseen kirkkokäsi- kirjaan, on muodoltaan seuraava:

Isä meidän, joka olet taivaassa.
 Pyhitetty olkoon sinun nimesi.
 Tulkoon sinun valtakuntasi.
 Tapahtukoon sinun tahtosi myös maan päällä niin kuin taivaassa.
 Anna meille tänä päivänä meidän jokapäiväinen leipämme.
 Ja anna meille meidän syntimme anteeksi, niin kuin mekin anteeksi annamme
 niille, jotka ovat meitä vastaan rikkoneet.
 Äläkä saata meitä kiusaukseen, vaan päästä meidät pahasta.
 Sillä sinun on valtakunta ja voima ja kunnia iankaikkisesti. Amen.

Uuden testamentin Matteuksen ja Luukkaan evankeliumeissa olevat rukoukset poik- keavat hieman kirkkokäsikirjan rukouksesta. Kirkolliskokouksen vuonna 1992 hyväksy- mässä Raamatussa Matteuksen evankeliumin rukouksen loppuosa kuuluu seuraavasti:

Ja anna meille velkamme anteeksi, niin kuin mekin annamme anteeksi niille,
 jotka ovat meille velassa.
 Äläkä anna meidän joutua kiusaukseen, vaan päästä meidät pahasta.
 Sillä sinun on valtakunta ja voima ja kunnia iankaikkisesti. Amen.
 (Matt. 6:9–13)

Luukkaan evankeliumin rukous on lyhyempi. Se kuuluu kokonaisuudessaan näin:

Isä, pyhitetty olkoon sinun nimesi.
 Tulkoon sinun valtakuntasi.
 Anna meille päivästä päivään jokapäiväinen leipämme.
 Anna meille syntimme anteeksi, sillä mekin annamme anteeksi jokaiselle, joka on
 meille velassa.
 Äläkä anna meidän joutua kiusaukseen.
 (Luuk. 11:2–4)

Nykyäänkin käytössä on siis rinnakkain kolme suomenkielistä toisistaan poikkeavaa rukousta, joista kirkkokäsikirjaan sisältyvä rukous on kaikkein tutuin. Tämän tiedon valossa myös reformaatioaikainen variaatio tuntuu luonnolliselta.

Eroavaisuudet reformaatioaikaisissa Isä meidän -rukouksissa

Taivas-sanan yksikkö- ja monikkomuotoisuus

Aineiston rukouksissa *taivas*-sana saattaa esiintyä sekä yksikössä että monikossa (esim. Westhin koodeksin messun *taivaasa* ja Agricolan Rukouskirjan toisen rukouksen *taivais*). Sana esiintyy kussakin rukouksessa kaksi kertaa, ja yhteen laskettuna sekä yksiköllisiä että monikollisia muotoja on yhtä monta (Uusitalo 2015, liitteet). Myös mahdollisissa kään- nös lähteissä esiintyy sekä yksikköä että monikkoa. Latinankielisessä Isä meidän -ru- kouksessa ja kreikankielisessä alkutekstissä sana on monikossa (latinaksi *caelis*, kreikaksi *οὐρανοῦς*). Ruotsinkielisissä rukouksissa esiintyy sekä yksikköä (esim. *himmelen*) että monikkoa (esim. *himlom*). Saksankielisissä rukouksissa käytetään yksikköä (*himmel*, *hijmel*).

Mikko Kauko (2016, 154) huomauttaa, että ruotsinkielisten rukousten yksikkö- ja monikkumuotojen vaihtelu saattaa johtua siitä, että reformaatioajan uudet käännökset elivät rinnan vanhojen latinan ja kreikan pohjalta tehtyjen käännösten kanssa. Ruotsin- kielisten rukousten *taivas*-sanana luvun vaihtelu on varmasti edesauttanut sitä, että myös suomeksi sekä yksiköllinen että monikollinen sana on tuntunut yhtä luontevalta, ja muoto on saattanut valikoitua käännettävään tekstiin sisältyvään rukoukseen jopa sattumanva- raisesti.

Maassa ja maan päällä

Kaikissa suomenkielisissä rukouksissa esiintyy *maassa*-sanana jonkinlainen variantti lu- kuun ottamatta *Cosmographian* rukousta, jossa käytetään *maan päällä* -postpositioraken- netta. *Cosmographian* rukouksen muista poikkeava ilmaisu *maan päällä* ei selity minkään yksittäisen lähteen avulla. Mikäli tarkastellaan kään- nös lähteinä olevien indoeurooppalais- ten kielten prepositioita, suomenkielisissä rukouksissa oleva sisäpaikallissijainen *maassa* voisi olla peräisin ainoastaan latinankielisestä lähteestä, kun taas kaikista muista teksteistä looginen kään- nös prepositiolle olisi ulkopaikallissijainen ilmaisu *maan päällä*. Prepositiot ovat latinan *in*, ruotsin *på*, saksan *auf* ja kreikan *ἐπι*. Selvästi kääntäjien kielikorva ei ole edellyttänyt tässä kohdassa kirjaimellista kään- nöstä. Heidi Salmi (2010, 353) huomaut- taa, että *maan päällä* -postpositiorakenteen merkitykseksi on vakiintunut uskonnollisessa kielessä 'maailmassa'. Samoin on tulkittavissa myös *maassa*-sana.

Synti, rikos ja velka

Aineistoon kuuluviissa rukouksissa pyydetään yleisimmin anteeksi syntiä. Kuitenkin Ru- kouskirjan ensimmäisessä rukouksessa pyydetään anteeksi rikoksia ja toisessa, kolman- nessa ja neljännessä rukouksessa pyydetään anteeksi velkaa. Alkukielellä *synti* on peräisin

Luukkaan evankeliumin rukouksesta ja *velka* Matteuksen evankeliumista. Agricolalla on ollut Uutta testamenttia kääntäessään käytössään kreikankielinen alkuteksti, Erasmus Rotterdamilaisen latinaksi kääntämä Uusi testamentti, latinankielinen Raamattu, Martin Lutherin saksankielinen Raamattu ja Uusi testamentti, ensimmäinen ruotsinkielinen Uusi testamentti sekä ensimmäinen ruotsinkielinen Raamattu eli *Gustaf Vasas Bibel* (Hjelt 1909, 45–52). Kaikissa näissä teoksissa Matteuksen evankeliumissa pyydetään anteeksi velkaa. Agricolan Uuden testamentin Matteuksen evankeliumin rukouksessa pyydetään kuitenkin anteeksi syntiä, mikä tuntuu olevan harvinainen poikkeus. Myös hänen Käsi-kirjassaan, Messussaan ja Abc-kirjassaan pyydetään anteeksi syntiä, vaikka Olaus Petrin käsikirjassa ja kaikissa messukirjapainoksissa pyydetään anteeksi velkaa. Käsikirjoitukset ja *Cosmographian* teksti ovat niin ikään synnin kannalla, joten kyseinen muoto lienee ollut suomenkielisessä jumalanpalvelusperinteessä selviö.

Rukouskirjan otsakkeista koostuvat rukoukset ovat toisenlaisella linjalla, sillä ensimmäisessä rukouksessa pyydetään anteeksi rikoksia ja toisessa, kolmannessa ja neljännessä rukouksessa velkaa. Jaakko Gummerus (1955, 555–614) esittää Rukouskirjan ensimmäisen rukouksen lähteeksi saksalaista *Bekantnus der sünden* -rukouskirjaa, toisen rukouksen lähteeksi Martin Lutherin *Betbüchlein*-rukouskirjaa, kolmannen rukouksen lähteeksi määrittelemättömän tekijän *Dominicae Precationis Explanatio* -rukouskirjaa ja neljännen rukouksen lähteeksi Martin Lutherin latinankielistä *Explanatio Domonicae Orationis* -rukouskirjaa. Näistä lähteistä kolmannen rukouksen lähdetekoksen julkaisuajankohdaksi Gummerus mainitsee vuoden 1541. Lutherin teoksista on useita painoksia 1520- ja 1530-luvuilla. *Bekantnus der sündeniä* eli ns. schwenckfeldiläisen liikkeen rukouskirjaa Agricolan lähteenä on tutkinut Juhani Holma (2008) väitöskirjassaan. Hän mainitsee kyseisen rukouskirjan julkaisuajankohdaksi vuoden 1526 (mts. 11). Ensimmäisen ja toisen rukouksen saksankielisissä lähdeteksteissä käytetään sanaa *Schuld*, joka ensimmäisessä rukouksessa on yksikössä ja toisessa rukouksessa monikossa. Yksiköllinen sana voi kääntyä suomeksi merkityksessä 'rikos' ja monikollinen sana merkitsee usein 'velkaa'. Kolmannen ja neljännen rukouksen latinankielisten lähteiden sana on *debita*, joka kääntyy 'velaksi'. Näin Rukouskirjan sanavalinnat selittyvät lähdetekstin mallin mukaisiksi. Teologisessa mielessä eri sanoilla ei ole sinänsä merkityseroa, sillä kohdassa pyydetään symbolisesti anteeksi sitä, että elämässä on tehty vääryyksiä Jumalan edessä (Kotila 2011, 31–33).

Velyolinen² ja vastahan rikkoja

Cosmographian rukouksessa on muista poikkeava muoto *vastahan rikkojillen*, kun taas muissa rukouksissa vastaavassa kohdassa puhutaan velallisuudesta (esim. Uppsalan koo-deksin messun *velyolisten*). Tutkimissani Agricolan käyttämissä ruotsin-, saksan-, latinan- ja kreikankielisissä teksteissä käytetään tässä kohdassa sanaa, joka suomeksi kääntyy suoraan 'velalliseksi'. *Cosmographian* sanavalintaan on nähdäkseni kaksi vaihtoehtoa.

2 γ-merkki tarkoittaa k:n heikkona astevaihteluparina esiintyvää soinnillista palataalispiranttia.

Saksankielisissä teksteissä tässä kohdassa käytetään joko *Schuldig*- tai *Schuldiger*-sanaa. Jälkimmäinen tarkoittaa nimenomaan 'velallista', mutta *Schuldig*, joka esiintyy Lutherin Raamatun ja Uuden testamentin Matteuksen evankeliumeissa, tarkoittaa joissakin yhteyksissä myös rikokseen syyllistynyttä. Toinen vaihtoehto on tutkimuksen kannalta erittäin mielenkiintoinen. Ruotsinkielisessä Isä meidän -rukouksessa, joka on 1300-luvulla kirjoitetussa Själinna thröst -tekstissä, käytetään tässä yhteydessä ilmaisua *them moth oss bryta*³, joka vastaa huomiota herättävän tarkasti *Cosmographian* tekstin ilmaisua *meidän⁴ vastahan rikkojillen*. Kaikissa reformaatioajan ruotsinkielisissä rukouksissa ilmaisu on suomen *velallinen*-sanaa vastaava, joten *them moth oss bryta* vaikuttaisi edustavan keskiaikaista ruotsinkielistä traditiota. Tämän vuoksi tuntuu todennäköiseltä, että *Cosmographian* rukous edustaa tässä kohdassa keskiaikaista käännöstä.

Myös ja -kin

Uuden testamentin Luukkaan evankeliumin ja Messun lisäksi *myös*-adverbia tai *-kin*-liitepartikkeliä ei esiinny muissa rukouksissa. Vanhassa kirjasuomessa *-kin*-liitepartikkeliä esiintyy eniten pronominiin yhteydessä (Forsman Svensson 1989, 115⁵), kuten asia on Luukkaan evankeliumissakin (*meki*).

Agricolan Messun rukouksen *myös*-sanalle on esikuva Olaus Petrin messukirjoissa vuodesta 1535 alkaen, joten on ilmeistä, että se on ollut vakiintunut ruotsinkielisessä traditiossa, josta se on suoraan käännetty suomeksi. Lisäksi kaikissa lähdeteksteissä esiintyy Agricolan Luukkaan evankeliumin *-kin*-liitepartikkeliä vastaava sana, joten on ilmeistä, että Agricola on kääntänyt tämän kohdan sanatarkasti lähteestään. On kuitenkin mahdollista sanoa, mistä kielestä kyseinen kohta on käännetty, sillä kaikki vaihtoehdot tulevat kyseeseen.

Kaikkein

-kin-liitepartikkelin lisäksi *kaikkein*-sana esiintyy ainoastaan Agricolan Uuden testamentin Luukkaan evankeliumin rukouksessa. Sama sana esiintyy myös kaikkien lähdekielten Luukkaan evankeliumin rukouksissa, joten samoin perustein *kaikkein* ei voi varmasti osoittaa minkään yksittäisen lähteen käyttöä.

Sanajärjestysten eroavaisuudet

Cosmographian rukouksen kohta *kuin taivahissa niin maan päällä* poikkeaa muista huomiota herättävästi. Siinä *taivas*- ja *maa*-sanojen järjestys on toinen kuin muissa rukouksissa. Muissa kuin *Cosmographian* rukouksessa suurimmassa osassa sanamuoto kuuluu

3 Alkuperäinen kirjoitusasu.

4 δ-merkki tarkoittaa t:n heikkona astevaihteluparina esiintyvää soinnillista dentaalispiranttia.

5 Vaihtoehtoisesti ks. VVKS.

niin maassa kuin on taivaassa. Tähän poikkeuksena ovat Kangasalan messukirjan ja Agricolan Messun rukoukset, joista puuttuvat *olla*-verbit, ja Rukouskirjan neljäs rukous, josta puuttuu *niin*-sana. Myös Rukouskirjan toisessa rukouksessa on omintakeinen sanajärjestys: *maasa niin kuin taivaasa.*

Cosmographian rukouksen muista suomenkielisistä rukouksista poikkeava sanajärjestys, jossa taivas mainitaan ennen maata, voi periytyä useastakin lähteestä. Samanlainen sanajärjestys on kreikan- ja latinankielisissä rukouksissa sekä Olaus Petrin vuoden 1535, 1537 ja 1541 messukirjoissa. Huomattavaa on, että *Cosmographian* sanajärjestystä vastaan on myös keskiaikainen ruotsinkielinen käännös. Tämä viittaa siihen, että *Cosmographian* tekstin taustalla on vaikutteita eri kielistä ja eri aikakausista.

Jokapäiväistä leipää koskevan pyynnön sanajärjestys on lähes kaikissa rukouksissa samanlainen (esimerkiksi Agricolan Uuden testamentin Matteuksen evankeliumissa *anna meille tänä päivänä meidän jokapäivänen leipän*). Ainoastaan *Cosmographian* rukouksessa on jälleen muista poikkeava järjestys: *meidän jokapäivän leipä anna meillen tänä päivänä.* Kyseisen rukouksen objektiivista muotoa vastaavat tarkasti kaikkien Olaus Petrin messukirjapainosten rukoukset ja Lutherin saksankielisten Matteuksen evankeliumien rukoukset. Kreikan- ja latinankieliset tekstit vastaavat *Cosmographian* tekstiä vain osittain, joten niiden rooli tämän kohdan lähteenä on kyseenalainen.

Doksologia eli lopetussanat

Doksologia sisältyy reformaatioaikaisista rukouksista Kangasalan messukirjan, Westhin koodeksin käsikirjan ja messukirjan, Abc-kirjan, Uuden testamentin Matteuksen evankeliumin ja Käsikirjan rukouksiin sekä Rukouskirjan ensimmäiseen rukoukseen. Muista rukouksista doksologia puuttuu kokonaan. Doksologiassa viimeisenä oleva iankaikkisuus (nykykielisessä versiossa kohta kuuluu *iankaikkisesti*) on kuvattu rukouksissa kahdella tavalla: *iankaikkisuudes*-sanalla, joka sisältyy Uuden testamentin Matteuksen evankeliumin rukoukseen, ja muissa mainituissa rukouksissa olevalla *iankaikkisesta iankaikkiseen*-toistorakenteella.

Vieraskielisissä lähdeteksteissä doksologia sisältyy ainoastaan Matteuksen evankeliumissa oleviin rukouksiin. Se ei siis sisälly myöskään ruotsinkielisiin liturgisiin rukouksiin, jotka ovat osana Olaus Petrin käsikirjaa ja messukirjapainoksia. Tässä suomalainen traditio on omalla linjallaan: doksologia on Matteuksen evankeliumin lisäksi myös Agricolan ja Westhin koodeksin käsikirjoissa, Kangasalan messukirjan ja Westhin koodeksin messuosioissa sekä Abc-kirjassa, joihin doksologian päätyminen on selvästikin ollut kääntäjän tietoinen linja.

Olaus Petrin käsikirja ilmestyi vuonna 1529 ja messukirja vuonna 1531, joten on syytä olettaa, että kaikilla suomenkielisillä kääntäjillä on ollut mahdollisuus tutustua ruotsinkielisiin teksteihin. Rukouskirjan ensimmäisen rukouksen doksologia on päätynyt käännökseen suoraan lähteestään. Doksologia sisältyi myös Martin Lutherin *Vähään Katekismukseen* (*Der Kleine Katechismus*, 1529), jonka esimerkin mukaisesti se on varmasti päätynyt Abc-kirjaan. Schalin (1946, 209) pitää mahdollisena, että doksologia olisi

jäänyt Suomeen idän ortodoksisen perinteen vaikutuksesta, mutta Pirinen (1962, 115) pitää tätä erittäin epätodennäköisenä. Doksologian käytön horjuvuus tuntuu luonnolliselta asialta aikana, jolloin evankeliset traditiot vielä hakivat paikkaansa. Muutos ei kuitenkaan ollut Suomen puolella yhtä systemaattisesti ohjattua kuin emämaassa Ruotsissa, mikä selittäisi alueiden käytäntöjen eron. Doksologia on Uuden testamentin Matteuksen evankeliumin rukousta lukuun ottamatta samanmuotoinen kaikissa suomenkielissä rukouksissa, mutta kuitenkin erilainen kuin ruotsalaisessa Uudessa testamentissa ja Raamatussa. Kangasalan messukirjaan sisältyy myös käsin kirjoitettuja ruotsinkielisiä tekstejä, ja havaitsin siellä Isä meidän -rukouksen yhteydessä olevan doksologian vastaavan täysin suomenkielistä. Mahdollisesti siis käsikirjoituskäännöksissä Suomen puolella on harjoitettu täysin omanlaista, emämaan painetuista teksteistä riippumatonta käännöserinnettä myös ruotsiksi.

Suomenkielisten doksologiatekstien kahdenlainen muoto ei kuitenkaan voi todistaa minkään tietyn lähteen käyttöä, sillä ainoastaan latinankielisessä rukouksessa on toistorakenne, mikä sekin kirjaimellisesti käännettynä suomeksi olisi 'iankaikkisuuksien iankaikkisuuksiin'. Saksan-, ruotsin- ja kreikankielisissä teksteissä on yksinkertaisempi suomen *iankaikkisuudessa*-sanaa vastaava rakenne.

Kangasalan messukirjan ruotsinkielisessä käsin kirjoitetussa messutekstissä on rukouksen yhteyteen myöhemmin lisätyt doksologiasanat *Ty tith är rijck macth och woldh och h(er)liheet ij fron eijwigheijt til eijwigheet*⁶. Tästä voi päätellä, että toistorakenne on vakiintunut suomenkieliseenkin rukoukseen jo ennen painettua kirjallisuutta. Eurooppalaiset kääntäjät ovat omissa teksteissään kääntäneet doksologian suoraan latinasta, mutta sanatarkka käännös ei ole ollut itsestäänselvyys. (Evers 1984, 79). Suomenkielinen doksologia ja Kangasalan messukirjan ruotsinkielinen doksologia osoittavat, että latinan mallin mukaista käännöstä ei ole edellytetty Suomessakaan.

Messukirjojen ja käsikirjojen rukousten keskinäiset suhteet

Messukirjarukouksia on kaikkiaan neljä: Agricolan Messun, Westhin koodeksin messun, Uppsalan koodeksin messun ja Kangasalan messukirjan suomenkielisen messutekstin rukoukset. Käsikirjarukouksia on kaksi: Agricolan Käsikirjan ja Westhin koodeksin käsikirjaosion rukoukset. Mikäli jätetään huomiotta tekstin taustasta tietoa paljastamattomat ortografiset ja normaaliin murrevaihteluun kuuluvat morfologiset ja fonologiset erot sekä *taivas*-sanan luku, seuraavat Westhin ja Uppsalan koodeksien messutekstien rukoukset sanatarkasti toisiaan lukuun ottamatta doksologiaa, joka on vain Westhin tekstissä. Agricolan Messun ja Kangasalan messukirjan rukouksille ei löydy täysin vastaavaa paria. Westhin koodeksin käsikirjaosion ja Agricolan Käsikirjan tekstit vastaavat sanatarkasti toisiaan sekä myös edellä mainittuja Westhin ja Uppsalan koodeksien messurukouksia.

6 Alkuperäinen kirjoitusasu.

Aiemmissä tutkimuksissa on havaittu, että Westhin koodeksi ei liene alkuperäinen käännösteksti vaan varhaisemman käännöksen kopio. Tällöin käsikirjaosio ja messuteksti ovat varmasti Agricolan teoksia vanhempia. Uppsalan koodeksi voisi käsikirjan ja messun tekstien osalta edustaa yhtä varhaista käännöstä kuin Westhin koodeksi, mutta siinä viitataan Agricolan teoksiin. (Häkkinen 2012, 44.) Tämä viittaa siihen, että käsikirjoitustekstit ovat jonkin aikaa olleet käytössä rinnan Agricolan teosten kanssa. Kangasalan messukirjan teksti vaikuttaa olevan täysin riippumaton muista reformaatioajan suomenkielisistä messuista (mts. 45).

Agricolan teosten rukousten keskinäiset suhteet

Agricolan teoksissa on käytetty hyvin monipuolisesti lähteitä ja jopa samoja tekstejä on käännetty teoksiin uudestaan hieman eri tavalla. Tämä näkyy myös Isä meidän -rukouksissa. Lähes kaikki rukoukset poikkeavat toisistaan sanajärjestyksen tai joidenkin sanavalintojen suhteen. Ainoastaan kaksi Agricolan teosten rukousta seuraa sanatarkasti toisiaan. Nämä ovat Abc-kirjan ja Käsikirjan rukoukset. Näiden teosten välissä ilmestyi kaksi teosta, Rukouskirja ja Uusi testamentti, joiden rukoukset poikkeavat muista. Uusi testamentti on pyhänä kirjana aivan erityinen ja Rukouskirjassa on selitetty Isä meidän -rukouksen merkitys tunnettujen teologien mukaan. Tämän vuoksi on ymmärrettävää, että niiden käännöksissä on tarvinnut käyttää aivan erityistä harkintaa.

Myös Messun rukouksesta voi havaita Agricolan teoksille tyypillisen linjan. Se ei ole suora käännös mistään yksittäisestä rukouksesta, vaan siinä on vaikutteita useasta eri lähteestä. Kun havaintoon Abc-kirjan ja Käsikirjan rukousten yhteneväisyydestä yhdistetään aiemmin esitelty havainto, huomataan, että kaikkiaan samanlaisia rukouksia on viisi: Westhin koodeksin käsikirjaosion ja messun, Uppsalan koodeksin messun, Agricolan Käsikirjan ja Agricolan Abc-kirjan rukoukset. Mainituilla rukouksilla lienee siis yhteinen tausta.

Cosmographian rukous

Yksittäisistä rukouksista tarkastelun alla on ollut aiemmassa tutkimuksessa lähinnä *Cosmographian* rukous, johon Ojansuu (1904) paneutuu artikkelissaan sen omaleimaisuuden vuoksi. Hän pitää mahdollisena, että kyseinen rukous olisi keskiaikaista perua, vaikka nyky-yleiskielen *d*-äännettä edeltävän soinnillisen dentaalispirantin esiintyminen itämurteisessa tekstissä tuntuukin hämmäntävältä. Ojansuu pitää mahdollisena, että rukous palautuu hyvin varhaiseen keskiaikaan. Tämä näkemys on mielestäni, kuten myös Ojansuu arvelee, erittäin epätodennäköinen, sillä spirantti on kadonnut itämurteista jo kauan ennen ensimmäisiä kirjallisia itämurteisia tekstejä, mahdollisesti jo suomen itämurteiden ja karjalan kielen yhteisen kantamuodon eli muinaiskarjalan⁷ aikana (Rapola 1966, 110). Sekä Pirinen (1988, 11–13) että Simo Heininen (2007, 178–179) pitävät myös

7 Muinaiskarjala on yleisesti ajoitettu 800–1200-luvuille. Ks. lisää Leskinen (1998, 355–357).

mahdollisena, että *Cosmographian* rukous on ainakin osaksi myöhäiskeskiaikaista perua, minkä vuoksi asiaan perehdytään myös tässä artikkelissa.

1300-luvulta peräisin olevassa, siis varmasti keskiaikaisessa, ruotsinkielisessä Isä meidän -rukouksen käännöksessä käytetään ilmaisua *moth oss bryta*⁸, joka vastaa *Cosmographian* rukouksen kohtaa *meidän vastahan rikkojillen*. Tämä viittaisi *Cosmographian* rukouksen keskiaikaiseen alkuperään, sillä jo vuodesta 1529 alkaen ruotsinkielisessä Isä meidän -rukouksessa on puhuttu anteeksi antamisesta velallisille. (Petri ym. 1915, 321, 417, 429, 440.) Muuten rukous voi olla käännetty myös reformaatioaikaisten tekstien pohjalta. Rukouksen ikää arvioitaessa aiemmin tehdyt pohdinnat, esimerkiksi Ojansuu (1904), ovat tämän tutkimuksen perusteella täysin mahdollisia sen suhteen, että kyseessä olisi suomenkielisistä Isä meidän -rukouksista kaikkein vanhin edustus. Kuitenkin vuoden 1917 ruotsalaisessa raamatunkäännöksessä (Bibeln 1917) mainitaan sanaselityso-siossa, että Ruotsissa on virallisen käännöksen lisäksi ollut käytössä myös muoto, jossa sanotaan *dem som hava brutit mot oss*. Se ei siis ole kadonnut keskiajan jälkeen ruotsinkielisestä suullisesta perinteestä eikä näin ollen *Cosmographian* rukouksen keskiaikaisuudesta voi saada tässä asiassa täyttä varmuutta.

Cosmographian rukouksen *anteixe*-sana päättyy alkuperäisessä kirjoitusasussaan *e*-vokaaliin. Translatiivin *-ksi*-päätteen rekonstruoitu kantamuoto on **-kse*. Ellei kyseessä ole vain ortografian epä johdonmukainen tapa kirjoittaa loppuvokaali *i e*-nä, lienee kyseessä keskiaikaan palautuva sanamuoto, sillä translatiivista ei kirjallisuudessa tunneta *-kse*-päätettä joitakin jo kauan sitten vakiintuneita partikkeleja (esimerkiksi *taakse*) lukuun ottamatta. (Häkkinen 2002, 78–79.) Agricolan teksteissä on myös *e*-loppuisten nominien vokaalivartaloissa muodoissa esiintyvää pitkän *e*:n diftongiutunutta muotoa, joka on peräisin hänen kotiseutunsa murteesta (Ikola 1988, 42–46). Tämän tiedon valossa on mahdollista, että Sebastian Münsterin informantti on ollut kotoisin samalta seudulta kuin pernjalainen Agricola.

Rukouksessa esiintyvät *siun*- ja *myö*-pronominit ovat selkeästi itämurteisia, mutta tuntuu ristiriitaiselta, että *meidän*-sanassa ei olekaan *t*:n heikkoasteisena parina katoedustusta vaan dentaalispirantti. Tällainen yhdistelmä on kuitenkin täysin mahdollinen esimerkiksi kaakkoishämäläisissä murteissa alueella, josta Agricolakin on kotoisin (Kettunen 1940, kartat 29 ja 79). Lisäksi allatiivin *n*-loppuinen päätte *-llen* esiintyy nykyään lähinnä kaakkoismurteissa ja kaakkoishämäläisissä murteissa (mt. kartta 125). Mahdollista toki on myös, että murrerajat 1500-luvulla poikkesivat nykyisistä. Lisäksi on otettava huomioon, että suurissa kaupungeissa murrepiirteet sekoittuivat keskenään aivan kuten nykyäänkin. On selvää, että ennen kuin painettu sana lopullisesti vakiinnutti länsimurteisen kielen uskonnollisiin teksteihin, ovat eri murrealueilta kotoisin olleet kirkonmiehet varmasti kääntäneet tekstejä itselleen ja seurakunnalleen tutuimpaan muotoon. Tällaista traditiota *Cosmographian* rukous kiistatta edustaa. Tältä osin pohdintani on identtinen Maliniemen (1955, 101) kanssa.

8 Alkuperäinen kirjoitusasu.

Münster opetti hepreaa Baselin yliopistossa, ja hänen luonaan tiedetään Wittenberginkin opiskelijoiden käyneen kartuttamassa kielitaitoaan (McLean 2007, 38–39). Vuosilta 1518–1530 ei ole merkintöjä eurooppalaisiin yliopistoihin kirjoittautuneista suomalaisista. Tämän tauon jälkeen kaikki suomalaiset opiskelijat suuntasivat useiden vuosien ajan Wittenbergin yliopistoon. (Nuorteva 1997, 154–155). Näin voidaan arvella, että Münsterin suomalainen informantti saattaisi olla joku 1530-luvulla tai 1540-luvun alkupuolella Wittenbergiin lähtenyt opiskelija. Erityisen tarkastelun kohteeksi tässä yhteydessä on syytä ottaa viipurilaissyntyinen Simon Henrici, joka saapui Wittenbergiin vuonna 1532. Hänen tiedetään olleen hyvin innostunut Raamatun alkukielisten tekstien tutkija, joka perehtyi erityisesti Vanhan testamentin kirjoihin (mts. 163). Hän on hyvin saattanut tehdä opintomatkan Baseliin kuulun hepreeanopettajan luo. Erään kuningas Kustaa Vaasan maininnan mukaan Simon Henrici olisi kahden ruotsalaisen kanssa käynyt opintomatalla Italiassa, mutta täsmällisempää paikkaa tai muutakaan tietoa matkasta ei ole (mts. 167–168). On mahdollista, että Italiaan suuntaava seurue on matkalla pysähtynyt Baselissa. Simon Henricin kohdalla yhdistyy näin kaksi merkittävää seikkaa, joilla *Cosmographian* rukouksen alkuperää voidaan selvittää: itämurteiset kielenpiirteet ja syy matkustaa Münsterin luo Baseliin. Parhaimmillaankin tämä on vain valistunut arvaus, sillä suomalaisten liikkeistä reformaatioajan Euroopassa ei tiedetä juuri mitään. Ruotsissa asuvalla saksalaisella Georg Normanilla tiedetään kuitenkin olleen saksalainen Kristoffer-niminen apulainen, joka on käynyt Münsterin luona Baselissa useaan otteeseen (Lundmark 1939, 78–79). Hänen mukanaan olisi voinut kulkea myös näyte suomen kielestä, jonka Norman oli saanut joltakin Tukholman suomalaiselta. Eräs vaihtoehto on Agricolan opiskelutoveri Martinus Teit, joka vuonna 1542 kutsuttiin Tukholmaan opettamaan nuoria prinsskejä.

Yhteenveto

Mikäli suomenkielisistä rukouksista pohditaan, onko jollakin niistä jonkinlainen esikuvallinen rooli, tulee kyseeseen ehdottomasti Abc-kirjan rukous. Ilmiselvästi sama rukous on Agricolan Rukouskirjassa, Westhin koodeksin messu- ja käsikirjaosioissa sekä Uppsalan koodeksin messutekstissä. Lisäksi, mikäli sallitaan vähäiset poikkeamat, hyvin lähellä on myös Agricolan Messun rukous. Viimeksi mainitussa kohta *niin maasa kuin* (on) *taivaasa* on ilman *olla*-verbiä ja kohdassa *niin kuin myös me meidän velyolistein anname* on muista rukouksista puuttuva *myös*-sana. Näille rukouksille lähin esikuva vaikuttaisi olevan Olaus Petrin vuonna 1529 julkaistun ruotsalaisen käsikirjan rukous, joka muotonsa perusteella osuu täysin yksiin Agricolan Messun rukouksen kanssa. Yksi ongelma tässä kuitenkin on: Petrin rukouksessa pyydetään anteeksi velkaa ja suomenkielisissä rukouksissa syntejä. Tässä voi olla kyseessä tietoinen valinta, sillä suomenkielisessä traditiossa *synti*-sana on tässä yhteydessä selvästi ollut erityisen suosittu. Jopa Agricolan Uuden testamentin Matteuksen evankeliumissa on käytetty *synti*-sanaa, vaikka se ei minkään muunkielisen Uuden testamentin tai Raamatun perusteella sinne kuulu.

Hyvin lähellä toisiaan ovat myös Kangasalan messukirjan ja Uuden testamentin Matteuksen evankeliumin rukoukset. Erot ovat kohdissa *kuin on taivahis* (Matteuksen evankeliumi) ja *kuin taivahasa* (Kangasalan messukirja) sekä doksologian konjunktioissa *sillä että* (Matteuksen evankeliumi) ja *sillä* (Kangasalan messukirja). Kyseisille rukouksille ei kuitenkaan löydy hyvin lähellä olevaa esikuvaa vertailuaineistostani. Uuden testamentin Luukkaan evankeliumin rukous seuraa hyvin tarkasti vuoden 1526 ruotsalaisen Uuden testamentin Luukkaan evankeliumin tekstiä, joten aineistoni perusteella niiden yhteys näyttäisi olevan selvä.

Cosmographian rukouksen muista kuin edellä mainituista suomenkielisistä sanoista ja sanajärjestyksistä voidaan tehdä myös huomioita, kun pohditaan rukouksen mahdollisia esikuvia. Rukouksen omintakeiset sanajärjestykset *kuin taivahissa niin maan päällä ja meidän jokapäivän leipä anna meille tänäpäivänä* seuraavat ruotsinkielistä esikuvaa, joka voi olla Olaus Petrin messukirjapainos vuodelta 1533, 1537 tai 1541. Lisäksi samaa muotoa noudattaa Kangasalan messukirjan ruotsinkielinen rukous. Näiden ja aiemmin ilmi tulneiden seikkojen valossa *Cosmographian* keskiaikaisuutta ei voi kiistatta todistaa, joskin se osittain on mahdollista.

Kaikesta päätellen Isä meidän -rukous oli jo vakiintunut useaan erilaiseen muotoon reformaatioajan alkuvuosina, ja käänöksissä on vaikutteita useista eri lähteistä. Vaikuttaa siltä, että teksti on ollut reformaatioajan kääntäjille niin tuttu, että se on orastavan vakiintuneen tradition mukaisesti käännetty jonkinlaiseen tuttuun muotoon noudattamatta esikuvan sanajärjестystä. Toinen vaihtoehto on, että Agricolan lisäksi myös käsi- kirjoitusten kääntäjillä on ollut käytössään useita lähteitä, joista vaihtelevat sanamuodot ja sanajärjestykset ovat peräisin. Lisäksi on otettava huomioon, että Agricolan keskeisistä lähde- teoksista otettiin useita painoksia, joihin tehtiin toisinaan muutoksia. Esimerkiksi Lutherin Uudesta testamentista otettiin 21 painosta ja Raamatusta 10 painosta. Vaikuttaa myös siltä, että Agricola on Uutta testamenttia suomentaessaan vaihtanut lähteensä uudempiin painoksiin, kun aikaa on kulunut ja painoksia on julkaistu. (Itkonen-Kaila 1997, 81, 84.)

Uppsalan ja Westhin koodeksien kääntäjille tutuin rukouksen versio on ollut sama rukous, joka esiintyy Abc-kirjassa. Epäselväksi jää, onko kääntäjillä ollut juuri Abc-kirja käytössään vai onko heillä ollut Agricolan kanssa yhteinen lähde. Molemmat vaihtoehdot ovat yhtä mahdollisia. Kangasalan messukirjakaan ei noudata tarkasti mitään tiettyä vieraskielistä tai suomenkielistä lähdetä, mutta on hyvin lähellä ruotsinkielisen Uuden testamentin ja *Gustav Vasas Bibelin* Matteuksen evankeliumin rukousta. Ainoastaan doksologian sanajärjestys ei täsmää, mutta vaikuttaa siltä, että suomenkielinen doksologia on vakiintunut jo reformaation alkuaikoina Suomessa käytössä olleen ruotsinkielisen, siis Kangasalan messukirjassa olevan, mallin mukaiseksi eikä Ruotsissa painettujen ruotsinkielisten kirjojen käänös ole kyennyt sitä muuttamaan. Joka tapauksessa aineistoni perusteella on selvää, että Abc-kirjaan sisältyvällä ensimmäisellä painetulla suomenkielisellä rukouksella tai mahdollisesti kyseisen rukouksen esikuvalla on ollut jonkinlainen esimerkin asema. Tätä esimerkkiä ei ole katsottu tarpeelliseksi kuitenkaan noudattaa

koko maassa. Ihmisten elinpiiri oli reformaatioaikana huomattavasti nykyistä rajatumpi, ja vain harvat muuttivat muille paikkakunnille. Pääasiassa ihmiset kävivät vuosia ja vuosikymmeniä samassa kirkossa kuuntelemassa saman papin pitämää jumalanpalvelusta. Tällaisissa olosuhteissa on ollut riittävä käytäntö, että paikallisesti seurakunnalle luetaan Isä meidän -rukous aina samalla tavalla. Sen vuoksi Suomessa on ollut käytössä samanlaisesti useita hieman toisistaan poikkeavia Isä meidän -rukouksia.

Yllättävää tutkimustuloksissa oli se, miten vapailta käännöksiltä rukoustekstit vaikuttivat. Hyvin tärkeän tekstin ollessa kyseessä olisi odotuksenmukaista, että teksti noudattaisi tarkemmin esikuvaansa. Luonnollisesti nämä vapaan käännöksen piirteet eivät missään nimessä ole kovin radikaaleja, vaan niistä heijastuu kääntäjien itsevarmuus ja luottamus omaan käännökseensä, joka hyvin keskeisen ja tutun tekstin kohdalla on hyvinkin saattanut tulla ulkomuistista. Vaikuttaa selvästi siltä, että Isä meidän -rukous on ollut hyvin tuttu teksti suomalaisille jo niin kauan, ettei varsinaisten teosten esikuvilla ole ollut sen kääntämiseen yhtä suurta vaikutusta kuin olisi voinut olettaa.

Tutkimusta voisi vielä laajentaa kattamaan esimerkiksi Agricolan muita käännösläheteoksia. Monet tutkijat, jotka olen maininnut, ovat aiemmissä tutkimuksissaan onnistuneet selvittämään Agricolan lähteitä osittain hyvinkin yksityiskohtaisesti. Toinen näkökulma olisi tarkastella muita sellaisia suomenkielisiä tekstejä, jotka tiedetään käännetyin jo myöhäiskeskiajalla. Tässä haasteena on se, että muista teksteistä ei ole likipitäänkään yhtä monta esiintymää reformaation alkuajoilta kuin Isä meidän -rukouksesta.

Lähteet

Aineslähteet

- AGRICOLA, MICHAEL OLAI 1543, 1551, 1559: *Abckiria*. Stockholm. Näköispainoksena teoksessa *Mikael Agricolan teokset I*. WSOY, Porvoo – Juva – Helsinki 1987.
- 1544: *Rucouskiria*. Stockholm. Näköispainoksena teoksessa *Mikael Agricolan teokset I*. WSOY, Porvoo – Juva – Helsinki 1987.
- 1548: *Se Wsi Testamenti*. Stockholm. Näköispainoksena teoksessa *Mikael Agricolan teokset II*. WSOY, Porvoo – Juva – Helsinki 1987.
- 1549: *Käsikiria Castesta ja muista Christiccunnan menoista*. Stockholm. Näköispainoksena teoksessa *Mikael Agricolan teokset III*. WSOY, Porvoo – Juva – Helsinki 1987.
- 1549: *Messu eli Herran Ehtolinen*. Stockholm. Näköispainoksena teoksessa *Mikael Agricolan teokset III*. WSOY, Porvoo – Juva – Helsinki 1987.
- Kangasalan messukirja = *Missale Aboense secundum ordinem fratrum praedicatorium*. Lübeck 1488. Saatavissa verkossa Kansalliskirjaston Doria-arkistossa osoitteessa <http://www.doria.fi/handle/10024/67149>, luettu 25.5.2016.
- MÜNSTER, SEBASTIAN 1544: *Cosmographia*. Basel. Saatavissa verkossa Kansalliskirjaston Doria-arkistossa osoitteessa <http://s1.doria.fi/helmi/bk/rv/fem970026/slides/3.html>, luettu 25.5.2016.
- Uppsalan koodeksi = *B 28 4:o*. Käsikirjoitus. Uppsala Universitetsbibliotek. Valokuva Isä meidän -rukouksen sisältävästä sivusta Kaisa Häkkisen arkistosta. Valokuva tekijän hallussa.
- Westhin koodeksi = *Codex Westh*. Käsikirjoitus. Kansalliskirjasto C III 19. Litteroituna teoksessa HÄKKINEN, KAISA (toim.) 2012: *Codex Westh; Westhin koodeksin teksti*. Vanhan suomen arkisto 5. Turun yliopisto, suomen kieli, Turku. Alkuperäiskäsikirjoitus saatavissa verkossa Kansalliskirjaston Doria-arkistossa osoitteessa <http://www.doria.fi/handle/10024/103426>, luettu 25.5.2016.

Vertailuaineisto

- ERASMUS ROTTERDAMLAINEN 1519: *Novum Testamentum Omne*. Basileae. Saatavissa osoitteessa <http://www.bibles-online.net/1519/>, luettu 25.5.2016.
- LUTHER, MARTIN 1534: *Biblia: das ist, die gantze Heilige Schrift Deusch*. Wittenberg. Näköispainos julkaistu 1934–1935. Foerster, Leipzig.
- 1929: *D. Martin Luthers Werke. Die deutsche Bibel. 6. Band, Das Neue Testament, 1. Hälfte (Evangelien und Apostelgeschichte)*. Hermann Böhlau Nachfolger, Weimar.
- Nya Testamentet i Gustaf Vasas Bibel under jämförelse med texten av år 1526; utgivet av Natan Lindqvist*. Svenska Kyrkans Diakonistyrrelse, Stockholm 1941.
- PETRI, OLAUS 1541: *Messan på swensko*. Stockholm. Valokuva Isä meidän -rukouksen sisältävästä sivusta Kaisa Häkkisen arkistosta. Valokuva tekijän hallussa.
- PETRI, OLAVUS – HESSELMAN, BENGT – HJÄRNE, HARALD – WESTMAN, KNUT B. 1915: *Samlade skrifter af Olavus Petri: 2, Andra bandet*. Sveriges kristliga studentstörrelsens förlag, Uppsala.
- Sjællinna thrøst*. Saatavissa verkossa osoitteessa http://www.logoslibrary.eu/document.php?document_id=3052&code_language=SV&sequencer=235022, luettu 25.5.2016.
- Vulgata 1551. Biblia Sacrosancta ad Hebraicam ueritatem, & probatissimorum[m] ac manuscriptorum exemplarium fidem diligenter recognita & restituta*. Basile.

Kirjallisuus

- Bibeln 1917 = *Bibeln eller den heliga skrift. Enligt den i Sverige år 1917 stadfästa översättningen*. Finska kyrkans inremissionssällskap, Sordavala.
- EVERS, KNUT 1984: *Studien zu den Vorlagen des schwedischen Neuen Testaments vom Jahre 1526*. Acta Universitatis Gothoburgensis, Göteborg.
- FORSMAN SVENSSON, PIRKKO 1989: *Vanhinta kirjasuomea 3: 1500- ja 1600-luvun äänne- ja muoto-oppia*. Umeå universitet, Umeå.
- GUMMERUS, JAAKKO 1955: *Mikael Agricolan Rukouskirja ja sen lähteet*. Painosta toimittaneet Aarno Maliniemi ja Aarne Turkka. Suomen kirkkohistoriallinen seura, Helsinki.
- HEININEN, SIMO 2007: *Mikael Agricola: elämä ja teokset*. Edita, Helsinki.
- HJELT, ARTHUR 1909: Mikael Agricola Uuden Testamentin kääntäjänä. *Suomen Kirkkohistoriallisen Seuran Pöytäkirjat Liitteineen VIII*, 41–66. Suomen Kirkkohistoriallinen Seura, Helsinki.
- HOLMA, JUHANI 2008: *Sangen ialo Rucous: Schwenckfeldiläisten rukouskirja Mikael Agricolan lähteenä*. Väitöskirja. Helsingin yliopisto, Helsinki.
- HÄKKINEN, KAISA 2002: *Suomen kielen historia 1: Suomen kielen äänne- ja muotorakenteen historiallista taustaa*. Kolmas, uudistettu painos. Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisuja. Turun yliopisto, Turku.
- 2012: Westhin koodeksin suhde Mikael Agricolan teoksiin. KAISA HÄKKINEN (toim.): *Tutkimuksia Westhin koodeksista*, 43–92. Turun yliopiston suomen kielen ja suomalais-ugrilaisen kielen tutkimuksen oppiaineen julkaisuja 2. Turun yliopisto, Turku.
- IKOLA, OSMO 1988: Agricolan äidinkieli. ESKO KOIVUSALO (toim.): *Mikael Agricolan kieli*, 25–68. Tietolipas 112. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- ITKONEN-KAILA, MARJA 1997: *Mikael Agricolan Uusit testamentti ja sen erikieliset lähtötekstit*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- KARONEN, PETRI 2008: *Pohjoinen suurvalta: Ruotsi ja Suomi 1521–1809*. 3., uudistettu painos. WSOY, Porvoo – Helsinki – Juva.
- KAUKO, MIKKO 2016: Ruotsin kielen kirjallinen käyttö reformaatioajan Suomessa ja Kangasalan missale.
- MERI HEINONEN ja MARIKA RÄSÄNEN (toim.): *Pohjoinen reformaatio*, 151–156. Turku Centre for Medieval and Early Modern Studies ja Turun Historiallinen Yhdistys, Turku.
- KETTUNEN, LAURI 1940: *Suomen murteet III A. Murrekartasto*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki. Saatavissa osoitteessa <http://kettunen.fnhost.org/index.html>, luettu 29.3.2016.
- KNUUTILA, JYRKI 2010: Tukholman suomalaisen seurakunnan ”messukirja” ja jumalanpalveluselämän

- muuttaminen evankeliseksi 1500-luvulla. JORMA HANNIKAINEN (toim.): *Facultas ludendi: Erkki Tuppuraisen juhlaKirja*, 79–113. Sibelius-Akatemia, Kuopio.
- KOTILA, HEIKKI 2011: *Isä meidän -rukouksesta*. Kirjapaja, Helsinki.
- LAINÉ, ESKO M. 2012: Väaristikö lukemaan pakottaminen luterilaisuuden? Lukukontrollin vaiheet Suomessa. TUIJA LAINÉ (toim.): *Luther, reformaatio ja kirja*, 73–79. Suomen kirkkohistoriallinen seura, Helsinki.
- LESKINEN, HEIKKI 1998: Karjala ja karjalaiset kielentutkimuksen näkökulmasta. PEKKA NEVALAINEN ja HANNES SIHO (toim.): *Karjala: historia, kansa, kulttuuri*, 352–382. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- LUNDMARK, EFRAIM 1939: Sebastian Münsters Kosmografi och Norden. Obeaktade brev från Münster till Georg Norman och Christen Morsing. *Lychnos. Lärdomshistoriska samfundets årsbok*, 72–101. Lärdomshistoriska Samfundet, Uppsala.
- LUTHER, MARTIN 1529: *Der Kleine Katechismus*. Saatavissa nykyksaksan mukaisessa kirjoitusasussa osoitteessa http://www.ekd.de/glauben/bekanntnisse/kleiner_katechismus.html, luettu 29.3.2016.
- MALINIEMI, AARNO 1955: Kansankieli Suomen keskiajan kirkossa. AARNO MALINIEMI, MIKKO JUVA ja KAUKO PIRINEN (toim.): *Novella plantatio: Suomen kirkkohistoriallisen seuran juhlaKirja Suomen kirkon juhluvuotena 1955*, 82–112. Suomen kirkkohistoriallinen seura, Helsinki.
- MCLEAN, MATTHEW 2007: *The Cosmographia of Sebastian Münster: Describing the World in the Reformation*. Ashgate Publishing Ltd., Hampshire.
- NUORTEVA, JUSSI 1997: *Suomalaisten ulkomainen opinkäynti ennen Turun akatemian perustamista 1640*. Suomen kirkkohistoriallinen seura, Helsinki.
- OJANSUU, HEIKKI 1904: Vanhimmat Isämeidän rukoukset suomen kielellä. *Virittäjä*, 130–134. Kotikie-len seura, Helsinki.
- 1916: *Suomen kielen tutkimuksen työmaalta: Sarja esitelmiä I*. Gummerus, Jyväskylä.
- PIRINEN, KAUKO 1962: *Turun tuomiokapituli uskonpuhdistuksen murroksessa*. Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia 62. Suomen kirkkohistoriallinen seura, Helsinki.
- 1988: Suomenkielisen liturgisen kirjallisuuden synty. ESKO KOIVUSALO (toim.): *Mikael Agricolan kieli*, 9–24. Tietolipas 112. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Raamattu = *Pyhä Raamattu*. Kirkolliskokouksen vuonna 1992 käyttöön ottama käännös. Suomen Pip-liaseura, Helsinki.
- RAPOLA, MARTTI 1955: Suomen kielen muovautuminen kristillisen julistuksen tulkiksi. AARNO MALINIEMI, MIKKO JUVA ja KAUKO PIRINEN (toim.): *Novella plantatio: Suomen kirkkohistoriallisen seuran juhlaKirja Suomen kirkon juhluvuotena 1955*, 113–125. Suomen kirkkohistoriallinen seura, Helsinki.
- 1965: *Suomen kirjakielen historia pääpiirteittäin I: Vanhan kirjasuomen kirjoitus- ja äänneusun kehitys*. Muuttamaton jäljennöspainos. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- 1966: *Suomen kielen äännehistorian luennot*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- 1988: *Vanhan kirjasuomen lukemisto*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- SALMI, HEIDI 2010: *Mikael Agricolan teosten kielen ala-, ylä- ja pää-vartaloiset adpositiot*. Väitöskirja. Turun yliopisto, Turku.
- SCHALIN, OLAV D. 1946: *Kulturhistoriska studier till belysande av reformationens genomförande i Finland I*. Svenska Litteratursällskapet, Helsingfors.
- TARKIAINEN, VIJO – TARKIAINEN, KARI 1985: *Mikael Agricola: Suomen uskonpuhdistaja*. Kustannusosa-kehtiö Otava, Helsinki.
- UUSITALO, HARRI 2015: *Reformaatioajan suomenkielisten Isä meidän -rukousten erot*. Pro gradu -tut-kielma. Turun yliopisto, Kieli- ja käännöstieteiden laitos, suomen kieli ja suomalais-ugrilainen kielentutkimus / suomen kieli. Saatavissa osoitteessa <https://www.doria.fi/handle/10024/104247>, luettu 28.3.2016.
- VVKS = *Virtuaalinen vanha kirjasuomi*. Liitepartikkeleja käsittelevä luku saatavissa osoitteessa www.helsinki.fi/vvks/aanne-_ja_muoto-oppi/liitepartikkelit, luettu 23.5.2016.

HARRI UUSITALO: Finnish versions of the Lord's Prayer and their translation sources during the Lutheran Reformation

This article studies the oldest known Finnish versions of the Lord's Prayer, which originate in the 1540s, during the early Lutheran Reformation. It has been noted previously that early Finnish versions of the Lord's Prayer differ from one another, and the aim of this research is to clarify the reasons for those differences. In addition, the article considers whether some parts of the prayers clearly represent traces of medieval translation.

Fourteen versions of the prayer were compared in order to determine the reasons for their differences. The Finnish prayers were also compared with foreign texts known to have been sources for Finnish translators during the early Lutheran Reformation. The foreign texts were written in Swedish, German, Latin and Greek. The majority of the Finnish prayers studied are from the books of Mikael Agricola. Additional versions were found in manuscripts of the era, and one version is from Sebastian Münster's famous book *Cosmographia*, in which the prayer was given as a sample of the Finnish language. The research method used was synoptical comparison, and observations were made mainly from lexical and syntactical differences.

The results show that translating a well-known text, like the Lord's Prayer, did not follow the same procedure as most other texts. Religious texts, especially, were usually translated carefully so that the translation strictly followed the source text. However, it seems clear that translations of the Lord's Prayer were written versions of a prayer known by heart, and were not produced as new word-by-word translations. It is likely that even more Finnish versions of the Lord's Prayer were in use, at least until the time when Agricola's books were widely in use. Many manuscripts may have been lost over the centuries. It is also likely that late medieval priests may have written down versions of the Lord's Prayer to be read to their congregations, but no such notes have been found.

Harri Uusitalo
harri.uusitalo@utu.fi
Suomen kieli ja suomalais-ugrilainen kielentutkimus
20014 Turun yliopisto